Сніжана Солодка

Динаміка семантичної структури лексем *буда, хороми*

У сучасній лінгвістичній науці помітне домінування антропоцентричного підходу, який передбачає вивчення мови не як самостійної, незалежної від людини системи, а як своєрідного антропологічного феномена.

Цей підхід до вивчення слова, яке віддзеркалює бачення людиною світу, його фрагмента, окреслив лінгвокультурологічний аспект дослідження номінативної одиниці. В українському термінознавстві антропоцентризм знаходить свій вияв в аналізі впливу людського чинника на процес становлення галузевих терміносистем у різні історичні періоди.

Науковий опис словникового складу української мови на різних етапах його розвитку – одне із завдань історичної лексикології. Окремі групи будівельної лексики описано в працях М. Худаша, І Керницького, І. Чепіги, у спеціальних дослідженнях В. Білецького, К. Глуховцевої, А. Зеленька, О. Євтушка, М. та О. Никончуків, Л. Дорошенко, Л. Тищенко та ін. В академічному виданні «Історія української мови: лексика і фразеологія» схарактеризовано формування лексики на позначення будівництва, житла та інших споруд у різні періоди розвитку української мови [ІУМ]. Лексику сільського будівництва й житла, зафіксовану в пам'ятках різних періодів, відбито у словниках. Але на сучасному етапі розвитку вітчизняного мовознавства будівельна лексика вивчена недостатньо. Питання динаміки семантичної структури окремих лексем є одним з малодосліджених в українській лексикології, чим зумовлена актуальність нашої роботи.

Увага до семантичної структури слова з боку українських та зарубіжних лінгвістів розпочалася із середини XX століття. Розроблені різноманітні принципи аналізу семантичної структури, які пов'язують її з морфологічною будовою слова, синтаксичним уживанням його або ж стосуються семантичного аналізу всієї лексико-семантичної групи, до якої належить слово. Одні семасіологи беруть за основу методику аналітичного аналізу, виводячи семантичні компоненти репрезентантів на основі порівняння лексичних одиниць, інші використовують методику синтетичного аналізу, виходячи з апріорно встановлюваних семантичних категорій, зв'язок яких і визначає семантичну структуру слова. Проте прийоми вивчення семантики мають спільну особливість: семантична структура слова – це елемент лексичної системи мови, а не мовлення, не потенційних можливостей, а конкретної реалізації [7: 212].

УДК 811.161.2'373

Мета статті полягає в тому, щоб простежити динаміку семантичної структури лексем *буда* і *хороми* в українській мові.

Відповідно до мети формулюємо такі завдання: розглянути семантичну структуру лексем *буда* і *хороми;* враховуючи етимологію цих номенів, визначити їх первинне значення; простежити динаміку семантичної структури аналізованих слів, звернувши увагу на зміни їхньої семантики від давніх часів і до сучасного стану.

Предметом дослідження є динаміка семантичної структури лексем *буда* і *хороми*, які зафіксовані в історичних, етимологічних та діалектних словниках української мови.

Аналіз словників показав, що обидві лексеми, є полісемічними одиницями, значення яких уявляємо як розгалужену семантичну структуру, елементи якої пов'язані між собою.

Праслов'янська за походженням лексема *хоромы (хоромъ, хоромина, хорома)* була загальною назвою світської дерев'яної споруди [ІУМ: 129], у давньоруський період позначала 'дім, будівлю'; 'кімнату, горницю'[МСДЯ, ІІІ: 1396–1397]; 'щільний комплекс житлових і господарських будівель'. У пам'ятках староукраїнської мови, за даними картотек, слово *хороми* вперше зафіксовано під 1531 р. у значеннях 'будівля', 'надвірні споруди', а загалом у XVI–XVIII ст. ця лексема вживалася на позначення житлового будинку. Лексема *хоромина* використовувалася також на означення нежитлової будівлі, зокрема комори [УІДЛ: 22]. Пара слів *храмъ-хоромъ* визначалася своєю семантичною диференціацією: неповноголоса старослов'янська форма *храмъ* уживалася в значенні 'церква', повноголоса старожитньоруська форма *хоромъ* – у значенні 'будинок'. Остання була зазвичай поширена у вигляді *хоромы, хоромина* [1: 32]. Слова *хоромъ, хоромина* вживаються на позначення житлового будинку. Лаврентій Зизаній і Памво Беринда церковнослов'янські слова *храмъ, хоромина* пояснюють українськими відповідниками *домъ, домокъ*, причому Памво Беринда, крім цих двох відповідників, при слові *храмина* подає ще й інші два – *хоромина, мєшка(н)є* [3: 7].

Загальновідомо, що в давнину люди боялися злих духів не менше, ніж ворогів, звірів. Тому своє житло намагалися захистити, по-своєму укріплювали його (мій дім – моя фортеця) і суцільно «охрамовували». Слово *храм* стоїть в одному ряду зі *схрон, хоронити, хороми, хоромища*. Житло в XIII–XVII ст. було, по суті, храмом, сакральною спорудою [6]. Слово *хороми* з'явилося вже в осілих слов'ян. *Хороми* – це не просто будинок або дах (пряме значення слова), під яким хоронилися, але ще й дещо високе й легке; не простий візок кочівника, а стійкий будинок, зрублений з тесаних колод, захист і укріплення [2: 207].

У сучасній українській мові номен *хороми* має такі значення: 'великий розкішний будинок', 'велике, просторе приміщення', ірон. 'про будинок,

житло взагалі’, діал. ‘сіни’ [ВТС; 1570]. У «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка – як загальна назва ‘споруда, дім’, а також ‘хороми, великий дім’, ‘сіни’ [ГСУМ, IV: 410]. Відоме слово в російській, білоруській, а також у західно- і південнослов’янських мовах [УІДЛ: 23].

У діалектних словниках зафіксовано лексему *хороми* з близькою семантикою. В українських східнослобожанських говірках вона побутує в значенні ‘новий будинок’ [Глуховцева: 55]. У гуцульських говірках це слово означає ‘сіни’ [ГГ: 202; СГГ: 179], ‘великий багатокімнатний будинок’ [СГГ: 179]. Більш розгалужену семантику аналізований номен має у поліських говірках: ‘великий гарний житловий будинок’, ‘великий хлів або сарай’ [СПГ: 223], у західнополіських говірках – ‘гарна хата’, ‘господарство, маєток’, ‘господарські будівлі’ [СЗГ, II: 232], у говірках правобережного Полісся – ‘ділянка землі, де розташовані будівлі’, ‘хлів для корів’, ‘будь-яка будівля’, ‘велика гарна будівля’, ‘приміщення між жилою частиною сільської хати і зовнішніми дверима’ [Никончук: 23, 82, 113, 114, 120]. У наддністрянських говірках – ‘сіни’, ‘великий будинок’ [НРС: 267]. Отже, слово *хороми,* хоч і відоме в українській літературній мові та її говорах, але спільними для багатьох значень цієї лексеми є семи ‘велика будівля’, ‘гарна будівля’.

Етимологія лексеми *хороми* досить складна. Аргументованою вважаємо думку, що слово *хороми* у значенні ‘дах, навіс на стовпах’ здається найбільш архаїчним. Логічним, на наш погляд, є розвиток саме цього (первинного) значення у вторинне – ‘високий будинок’, ‘храм, дім бога, церква’. Невипадково останнього значення набуває саме слово, в основу якого покладено праслов’янське **xormъ*, а не у слів **xalupa, *xata, *xyža/ * xyša,* що означали різного роду приземисті напівземляні будови, дім з піччю (**jьstъba*), будинок взагалі (**domъ*) [ЭССЯ, VIII: 74–75].

Лексема *бу́да* має розгалужену семантичну структуру: ‘(житлова або господарська споруда) будівля’; ‘поташня – заст. буда: *буда поташовая* – поташний завод, поташня’ [СУМГ, III: 83], ‘клітянка з дерева, соломи, глини і т. ін.’ [ІСУЯ, I: 147], ‘будка, курінь’, ‘верх фургона’, ‘поташний завод’ зменш. *бу́дка, бу́дочка* [ГСУМ, I: 105], ‘споруда, будівля’, **‘**будинок (велика дерев’яна будівля чи кам’яна споруда)’ [Сл.УМ: 63].

У сучасних словниках лексему *буда* тлумачать так: ‘невелика будівля для господарських потреб, для захисту від негоди та ін.’, ‘будка’, ‘заст. простий екіпаж із верхом’, ‘невеличке крите приміщення для собаки’, ‘будка, конура’; ‘поташний завод’ [ВТС; 100]; СУМ подає цю лексему зі значенням ‘рід намета, що має основу з жердин, покритих соломою, корою, шкірами і т. ін.’ [СУМ, I; 246].

Аналіз діалектних словників показав, що лексема *буда* в говірках української мови має різну семантику. У західнополіських говірках аналізована лексема побутує у значенні ‘курінь із гілляк’, ‘тимчасове накриття для весільних гостей’, перен. ‘стара хата’ [СЗГ, І: 35]. У говірках Одеської області номен означає ‘курінь’ [СДО: 18]. У наддністрянських говірках лексема *буда* побутує зі значенням ‘собача буда’, ‘погано збудована хата’, ‘тимчасова будівля, яку в полі роблять пастухи’ [НРС: 60]. Схожу семантику має лексема *буда* в бойківських говірках – ‘пастуший курінь’, ‘(для собак) будка’ [СБГ, І: 74]. На відміну від інших говірок, у гуцульському діалекті слово *буда* зафіксоване зі значенням ‘відхоже місце, санвузол, туалет’ [МСГГ: 18]. Отже, цей номен частіше використовується для найменування тимчасової будівлі, рідше – старих житлових споруд. Спільною для багатьох значень цієї лексеми є сема ‘тимчасова будівля’.

Буда ‘будівля’, *будовати* ‘будувати’ з численними похідними широко використовувалися в українській та білоруській актовій мові в XV–XVI ст., з’являються і в російських пам’ятках (переважно в контекстах, пов’язаних з польськими та південно-західними справами), але в російській мові не утримуються (виняток *будк*а з похідними). Сучасні українські *будувати, будування, будова, будівля, будинок* та ін., білоруські *будаваць, будаванне, будова, будоўля, будынак* тощо поширювалися на українській та білоруській територіях у зв’язку з будуванням камінних стін, але скоро отримали загальне значення [4: 623]. Велика кількість дериватів з коренем *буд-* свідчить про те, що це запозичення міцно ввійшло до складу лексичної системи староукраїнської мови. Більшість цих утворень стала пізніше надбанням нової української літературної мови [5: 53].

Щодо етимології слова *буда* є різні припущення. По-перше, номен *буда,* імовірно, спочатку вживався зі значенням ‘курінь, будка; (заст.) поташний завод; критий екіпаж; верх фургона’, з XV ст. – ‘хатина; заст. будівля взагалі; місце для виварювання поташу’; ‘фургон; верх фургона; курінь’. Слово запозичене із середньоверхньонімецької мови, вірогідно, через посередництво польської: свн. buode ‘курінь, хата’. Думка про зв’язок з *оборудовать* (>*obudovati) і про зворотний шлях запозичення зі слов’янських мов у німецьку [ЕСУМ, І: 277] сумнівна, припущення про посередництво чеської мови при запозиченні слова *буда* ‘сторожка’ з німецької в польську [ЭСРЯ, І: 230] також видається недостовірним.

Таким чином, проаналізовані лексеми мають складну розгалужену семантичну структуру, розвиток якої пов’язаний із внутрішньою формою цих слів, їхнім первісним значенням. Розширення значення, нашарування новіт-

ніх смислів не виключає домінування сем, що вказували на якість будівлі та його окремі ознаки.

Перспективою нашої роботи бачимо комплексне дослідження основних напрямків формування складу і семантичної структури будівельної лексики від найдавніших часів до сьогодення.

Література

1. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы / эд. А.Я. Баханькоў, А. І. Жураўскі, М. Р. Суднік. – Мінськ: Наука і тэхніка, 1970. – 340 с.

2. Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета. – 1986. – 312 с.

3. Питання історії української мови / відп. ред. Л. Л. Гумецька. – К.: Наук. думка, 1970.

4. Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. – Ленинград: Изд. Наука, 1972. – 654 с.

5. Чепіга І. П. Будівельна лексика староукраїнської мови (загальні поняття, будівельні матеріали, первинна обробка дерева, знаряддя праці) // Мовознавство. – 1982. – №2 (92) березень-квітень. – С. 51-61.

6. Електронний ресурс: Ізборник. Культура побуту // http://litopys.org.ua/istkult2/ikult206.htm

7. Електронний ресурс: Кушмар Л.В. Семантична структура слів економічної сфери використання // http://docs.google.com

Джерела

ВТС Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ: Ірпінь: ВТФ Перун, 2005. – 1728 с.

ГГ Гуцульські говірки. Короткий словник. Відповідальний редактор Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.

Глуховцева Глуховцева К. Д. Лінгвістичний атлас лексики народного побуту українських східнослобожанських говірок. – Луганськ: «Альма-матер», 2003. – 181 с.

ГСУМ І Грінченко Б. Словарь української мови. В 4 т. Т. 1 (А-Ж). – К.: Лексікон, 1996. – 496 с.

ГСУМ IV Грінченко Б. Словарь української мови. В 4 т. Т. 4 (А-Ж). – К.: Лексікон, 1996. – 566 с.

ЕСУМ І Етимологічний словник української мови. В 7 т. Т. 1 (А-Г). – К.: Наук. думка, 1982. – 664 с.

ІСУЯ І	Історичний словник українського язика / Під ред. Є. Тимченка; укл.: Є. Тимченко, Є. Волошин, К. Лазаревська, Г. Петренко. – К. - Х., 1930-32. – Т. 1. – 948 с.
ІУМ	Історія української мови: лексика і фразеологія / В.О. Винник та ін. – К.: Наук. думка, 1983. – 743 с.
МСГГ	Піпаш Ю., Галас Б. Матеріали до словника гуцульських говірок: Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області. – Ужгород, 2005. – 266 с.
МСДЯ ІІІ	Срезневский И.И. Матеріалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ. – Санктпетербург: типография императорской академии наук. – 1912. – Т. 3. (Р-Я) и дополнения (А-Я) – 1969 с.
Никончук	Никончук М. В., Никончук О. М. Будівельна лексика правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов. – Житомир, 1990. – 369 с.
НРС	Шило Г. Наддністрянський регіональний словник . – Львів – Нью-Йорк, 288. – 287 с.
СБГ І	Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. У 2-х ч. Ч. 1 (А-Н).– К.: Наук. думка, 1984. – 496 с.
СГГ	Неґрич М. Скарби гуцульського говору: Березови. – Львів, 2008. – 224 с.
СДО	Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. – Одеса, 1958 – 78 с.
СЗГ І	Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок. У 2-х т. Т. 1 (А-Н). – Луцьк: Ред.-вид. від. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000.– 354 с.
СЗГ ІІ	Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок. У 2-х т. Т.2 (О-Я). – Луцьк: Ред.-вид. від. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – 458 с.
Сл.УМ	Білецький-Носенко П. Словник української мови / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Підготував до видання В. В. Німчук; Відп. ред. К.К. Цілуйко. – К.: Наук. думка, 1966. – 419 с.
СПГ	Лисенко П. С. Словник поліських говорів. – К.: Наук. думка, 1974. – 260 с.
СУМГ ІІІ	Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / НАН України Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; гол. ред. Д. Гринчишин. Вип. 3. Б-В (Богъ-Весъной). Укладачі М. Онишкевич, Р. Осташ, Л. Полюга, О. Федик, М. Чікало. – Львів, 1996. – 252 с.

СУМ І Словник української мови. В 11 т. Т.1 (А-В). – К.: Наук. думка, 1970. – 801 с.

УІДЛ Українська історична та діалектна лексика / Відп. ред. Л.М. Полюга. – К.: Наук. думка, 1985. – 164 с.

ЭСРЯ І Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4 т. Т. 1 (А-Д) / пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачова / под. ред. и с предисл. Б.А. Ларина. – М.: Прогресс, 1986. – 576 с.

ЭССЯ VIII Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд. / Под ред. О.Н. Трубачева. – М.: Наука, 1981. – Вып. 8. – 252 с.

Snizhana SOLODKA

Dynamics of Semantic Structure of the Lexemes *buda, khoromy*

The article deals with semantic structure of lexemes *buda* and *khoromy*, fixed in the historical, etymologic and dialectal dictionaries of the Ukrainian; the dynamics of semantic structure of the analyzed words in the Ukrainian language is highlighted, most attention has been paid to changing their semantics from the first fixing by writing sights to our time; taking into account etymology of lexemes buda and khoromy, and certainly their primary meaning; factors causing semantic structure development have been found out. It has been stated, that the analyzed lexemes have complex semantic structure, development of which deals with the internal form of these words, their primitive meaning, expansion of meaning, stratification of the newest senses.

Людмила Устенко

Фразеологізми в епістолярії Пантелеймона Куліша

Епістолярні твори новою українською мовою з'явилися тільки в XIX столітті, хоч наша стара книжна традиція вирізнялася багатим епістолярієм. Більшість тогочасних культурних та політичних діячів України листувалися польською, російською, французькою, німецькою, латиною. Проте вже у творчості Т. Шевченка, Марка Вовчка українська мова набуває природного звучання.

Епістолярний доробок П. Куліша, доступний загалу, писаний українською, російською та церковнослов'янською мовами (кілька листів до М. Костомарова). Установити кількісне співвідношення цих мов у листах

УДК 811.161.2.373